

10.09.2024

Українська література

ТЕМА. Вступ. Українська література др. пол. ХІХ ст. в контексті розвитку суспільства певного часу. Література 70-90-х років ХІХ ст.

План.

1. Складні суспільно-політичні умови розвитку. Вимушена історична місія української літератури, особлива роль у житті поневоленої нації.
2. Новий етап національно-визвольного руху, культурно-просвітницька діяльність “Громад”. Зв’язок художнього мислення митця з провідними тенденціями доби.
3. Періодичні видання. Розвиток реалізму, натуралізму, пізній романтизм. Розвиток поезії прози, драматургії.

Історичні обставини. На літературу значною мірою впливають історичні обставини. Наше красне письменство другої половини ХІХ ст. поставало в умовах колоніального поневолення українських земель, які захопили Російська й Австро-Угорська імперії. Переслідування національних тенденцій зумовило специфіку української літератури.

Найважливішою своєю метою письменники вважали пробудження й збереження в душах земляків національної свідомості, людяності, співчуття до знедолених, прагнення будувати вільне й справедливе суспільство.

Під впливом різних культур поширеним явищем у той час була денационалізація, тобто втрата національних особливостей (мови, культури та ін.). Селянство дотримувалося прадідівських звичаїв, традицій, а найголовніше — зберігало рідну мову. Отож основним об’єктом зображення й адресатом у літературі стає саме селянство. Таке письменство назвали народницьким, або просвітянським. До найяскравіших представників цієї течії належать І. Не-чуй-Левицький, Панас Мирний, Б. Грінченко, М. Старицький, І. Карпенко-Карий. Однак не тільки політична ситуація мала вплив на розвиток мистецтва слова. У середині ХІХ ст. відбулися якісні зміни насамперед у раціональній сфері людської свідомості. Саме тоді почала втрачати свої позиції механіка, наставав час електричної енергії. Науковці відкрили суттєві закони в галузі хімії й біології, а технічна думка збагатилася численними інженерними винаходами. Усі ці відкриття сприяли науково-технічній революції. Вона, без сумніву, не давала людині спокою, інтенсивно будила уяву та фантазію у творчих особистостей. На хвилі цих вражень у 1857 р. з’явився запис у щоденнику Т. Шевченка, сповнений захоплення від винаходу Р. Фултоном і Дж. Ваттом

парового двигуна: «Ваше... дитя в скорім часі пожере батоги, престולי й корони, а дипломатами й поміщиками тільки закусить. Те, що розпочали у Франції енциклопедисти, те довершить на нашій планеті ваше колосальне геніальне дитя» (з рос.).

Уже через два десятиліття після того винахідник із Чернігівщини М. Кибальчич мудруватиме над кресленням апарата для польотів у космос, а М. Склодовська-Кюрі відкриє один із радіоактивних елементів — полоній.

Усе це змінювало картину світу, спонукало дошукуватися першопричин буття. Ці нові віяння приваблювали й літературу. Адже вона — одна з найдосконаліших форм пізнання світу.

У цей період у красному письменстві утвердився новий напрям — реалізм, а на межі століть заявив про себе ще новіший — модернізм.

Національне та загальнолюдське в літературі. У літературі цього періоду по-особливому постала проблема співвідношення національного й загальнолюдського. У чому її суть?

Люди всіх часів і народів мають єдиний спільний надідеал (вершинну цінність життя) — людинолюбство, добротворення, свободу, духовну та фізичну досконалість, красу, справедливість, щастя. Це так звані загальнолюдські цінності. Однак кожна нація йде до цього ідеалу власним шляхом, бачить його зі своїх позицій. Отже, загальнолюдське може існувати лише у формі національного. Точно сформулював цю ідею класик польської літератури А. Міцкевич: «Ми переконані, що не можемо інакше служити Європі й людству, як тільки служачи Вітчизні нашій, Польщі; що тільки тією мірою, якою ми будемо корисні польській справі, можуть скористатися нами Європа й людство».

Оскільки національне є формою втілення вселюдського, то кожен високохудожній твір вирізняється національним колоритом, національним характером автора та його народу. Національний характер виявляється в тематиці твору, у відображенні в ньому історичного минулого чи сучасного життя, побуту, звичаїв народу, його мови, особливостей світобачення, своєрідності образного мислення тощо. Досить сказати, що в різних народів дуже відмінні системи словесної символіки.

Так, доводять народознавці, у російській поезії була б неможливою «Пісня про рушник» А. Малишка, бо в Росії рушник — це всього лише предмет побуту. Назва «Песня о полотенце» здатна викликати хіба що посмішку. В українського ж народу рушник — це поетичний символ життя в усій його багатогранності. З вишиваним рушником пов'язане все життя українців — від створення родини до смертного часу. Тому у вірші А. Малишка йдеться про те, що на вишиваному рушнику «оживе все знайоме до болю:/І дитинство, й розлука, й твоя материнська любов». Або інший приклад: в українському фольклорі й письменстві символом кохання, дівочої краси є калина, у німецькій же культурі

ця рослина нейтральна, а символом кохання є бузина, яка в побуті українців має відтінок чогось комічного («на городі бузина, а в Києві дядько»). Сокіл в українській символічній свідомості — гарний молодий козак, а в німецькій — лихий парубок, який спокусив і покинув дівчину.

З огляду на все сказане, які ж критерії національної належності письменника? Щоб відповісти на це запитання, треба пам'ятати, що націю творять два чинники:

1) спільний національний менталітет (тобто національна душа, психологія), що виростає зі спільної міфології;

2) породжена менталітетом єдина мова. Ці ж два чинники (як причина й наслідок, зміст і форма) визначають належність митця до тієї чи тієї нації. Щоправда, у протиприродних умовах імперії (коли наднаціональною, найрозвинутішою й усіляко заохочуваною стає мова панівної нації, а мови націй поневолених зневажають, а то й забороняють) нерідко трапляється інший варіант: митець уже пише чужою мовою, але ще зберігає рідний менталітет. У такому разі визначальним залишається все-таки зміст, а не форма.

Культурно-просвітницька діяльність «Громад». У середині XIX ст., коли розпочався новий етап національно-визвольного руху в Україні, було утворено «Громаду» — напівлегальний гурток української інтелігенції та патріотично налаштованого студентства. Перші товариства «Громади» виникли в Києві та Петербурзі, згодом — у Харкові, Одесі, Полтаві, Чернігові, Львові, Тернополі й інших містах України. Їхніми засновниками були В. Антонович, М.

Костомаров, П. Куліш, М. Лисенко, М. Старицький, П. Чубинський. 1865 р. у Відні І. Пулюй заснував «Громаду», яка з назвою «Січ» проіснувала до 1947 р. Перша українська громада, заснована 1859 р. в Петербурзі, була організацією, що сприяла розвитку освіти, свободі літературного слова, формуванню національної свідомості. На цих ідеях було створено перший в імперії український часопис «Основа», з яким пов'язали свою діяльність В. Білозерський, М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко та ін.

Осередком національно-культурної роботи в 70-90-х роках XIX ст. стала «Стара громада» (Київ), членами якої були В. Антонович, М. Драгоманов, П. Житецький, І. Нечуй-Левицький, М. Лисенко, Т. Рильський та ін. (майже 70 осіб). Так розпочався рух, що став одним з основних духовних витоків відродження України. Російське самодержавство відповіло на це пожвавленням Емським указом 1876 р., що забороняв друкування літератури українською мовою в Російській імперії та ввезення її з-за кордону. Це остаточно підірвало підвалини законної діяльності громадянців.

Велику роль у розвитку української культури відіграв часопис «Киевская старина», у якому було широко висвітлено історію українського козацтва, національно-визвольних і державотворчих змагань українського народу. Журнал відіграв важливу роль у розширенні історико-краєзнавчих,

топографічних, демографічних досліджень в Україні. Часопис видавали на пожертвування громадивців і меценатів, а також коштом передплатників. Рятуючись від репресій влади, частина діячів мусила виїхати за кордон. У журналі «Громада», що виходив друком у Швейцарії, М. Драгоманов узагальнив погляди громадивців і виклав програму українського руху: демократизм, європеїзм, культурництво, еволюційність.

В останній третині XIX ст. м. Львів стає центром культурної, освітньої та наукової діяльності. У 1868 р. тут засновано товариство «Просвіта», у 1873 р. — Наукове товариство імені Шевченка. У Львові друкують журнали «Правда», «Зоря», газету «Діло», у яких публікують свої твори письменники з усієї України. За найактивнішої підтримки І. Франка й М. Павлика виходять друком журнали «Громадський друг», «Жите і слово», «Світ». Незважаючи на різні заборони, громадивці все одно відігравали помітну роль у житті суспільства, будучи згустком інтелектуальних сил, центром осмислення суспільного розвитку й осередком майбутніх масових рухів.

Поезія, драматургія, особливості реалістичної прози. Літературний процес 70-90-х років XIX ст. характеризується інтенсивним розвитком прози. У цей період розквітає талант І. Нечуя-Левицького й Панаса Мирного, збагачують українську літературу своєю творчістю М. Старицький, Б. Грінченко, О. Кониський, Олена Пчілка, Н. Кобринська, М. Павлик, а наприкінці 70-х років XIX ст. заявляє про себе як прозаїк І. Франко.

На поетичній ниві найпомітнішими ліриками були І. Франко, П. Грабовський, Я. Щоголів, І. Манжура, В. Самійленко. У 1887 р. побачила світ збірка громадянської лірики І. Франка «З вершин і низин», вона стала після «Кобзаря» Т. Шевченка другим найвизначнішим явищем в українській поезії.

На початку 80-х років XIX ст. знову пожвавилось театральне життя: у Харкові, Києві, Полтаві, Кременчуці (за ініціативи М. Кропивницького й М. Садовського) глядачі побачили кілька українських вистав, у яких зіграли актори російської трупи Г. Ашкаренка. А 1882 р. М. Кропивницький створив у Єлисаветграді українську професійну трупу, до складу якої ввійшли М. Заньковецька та Тобілевичі — М. Садовський, М. Садовська-Барілотті, І. Карпенко-Карий, П. Саксаганський. Ця професійна трупа дістала назву «Театр корифеїв». До театральної справи багато сил доклав і відомий український драматург М. Старицький, який за власний кошт придбав гардероб і декорації для театру.

Розвиток реалізму, натуралізму, пізній романтизм. На зміну романтизму (П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка, В. Забіла, М. Петренко, М. Шашкевич) у художню літературу, малярство й інші види мистецтва приходять реалізм. Хоча попередній напрям «здавався» неохоче: у письменстві до 90-х років XIX ст.

продовжувала існувати, щоправда в затінку, школа «пізніх» романтиків: Я. Щоголів, Л. Глібов, С. Руданський, О. Стороженко. Крім того, майже в усіх реалістів знаходимо щиро романтичні твори або мотиви: оповідання «Максим Гримач» Марка Вовчка, роман «Князь Єремія Вишневецький» І. Нечуя-Левицького, історичні драми М. Старицького, Б. Грінченка тощо. Зрештою, уже та обставина, що митець, незважаючи на всі перешкоди, писав українською, засвідчувала його національну романтику.

До речі, зауважимо: коли у Франції ще наприкінці 20-х років XIX ст. реалізм був започаткований О. де Бальзаком, у Росії досягнув розквіту вже в другій половині 40-х років, то в Україні він з'явився лише на межі 50-60-х років XIX ст.

Що таке реалізм? Первісно (з ХУІІІ ст.) слова реаліст, реалізм у повсякденному мовленні означали «тверезий, практичний тип мислення» на протиположності «ідеалістичному, мрійливому». Наприкінці 20-х років XIX ст. термін «реалізм» починає вживати французька критика щодо «нової школи» у літературі, на відміну від «літератури ідей» (класицизму) і «літератури образів» (романтизму). Суть реалістичної манери письма точно визначив один із найвідоміших її майстрів — І. Нечуй-Левицький: «Реалізм чи натуралізм у літературі потребує, щоб література була одкидом правдивої, реальної життя, похотим на одкид берега в воді, з городом чи селом, з лісами, горами й усіма предметами, котрі знаходяться на землі. Реальна література повинна бути дзеркалом, у котрому б одсвічувалася правдива життя, хоч і тонка, похота на мрію, як сам одсвіт»¹.

1 Нечуй-Левицький І. Сьогочасне літературне прямування // Історія української літературної критики та літературознавства: Хрестоматія. Книга друга. — К., 1998. — С. 215.

Реалізм — послідовна протилежність романтизму. На кожную тезу попереднього стилю він відповів антитезою. Письменники-реалісти зосередилися на найзлюбоденніших (хоч і прозаїчних) проблемах повсякдення, досить глибоко й різнобічно дослідили матеріальну грань світу та людину як суспільну й біологічну істоту, але й виявили традиційне впадання в крайнощі, вузьке світорозуміння.

Якщо романтик зосереджував основну увагу на внутрішньому світі людини (а отже — і на інтимному, родинному, духовному, містичному), то для реаліста стає визначальною проблема взаємин людини й суспільного середовища, впливу соціально-економічних обставин на формування характеру особистості. Визначальні ознаки реалізму:

- пізнавальне, аналітичне сприйняття й розуміння світу (дійсності) замість інтуїтивно-чуттєвого, характерного для романтиків;

- пояснення формування характеру, вчинків героя насамперед через його соціальне походження та становище, а також через умови повсякденного життя;
- увага до вивчення людської душі, але заглиблення в психологію обмежене, оскільки реалісти вважали, що душевний світ героя зумовлений його походженням, вихованням, суспільно-побутовим оточенням;
- прагнення до об'єктивності й достовірності відображуваного, а звідси — правдивість у зображенні деталей, перевага епічних, прозових жанрів у літературі, ослаблення ліричного струменя мистецтва;
- принцип точної відповідності реальній дійсності усвідомлюється в цьому стилі як критерій художності, як сама художність;
- типізація, тобто зняття дослідження й відтворення світу стає тип (у романтизмі ним був символ). Тип — це образ, у якому поєднано найхарактерніші вияви певної групи явищ.

До найвидатніших зарубіжних письменників-реалістів належать: французи О. де Бальзак, Е. Золя, Р. Роллан; англієць Ч. Діккенс; росіяни Ф. Достоєвський, Л. Толстой; американець Марк Твен та ін.

Митці різних націй збагатили цей напрям своїми неповторними варіантами. Який же український варіант реалізму? Реалістичний тип світосприймання надто чужий нашій літературі, емоційній, романтичній українській душі. Тому наш реалізм вирізнявся специфічними емоційно-сентиментальними ознаками. У вітчизняній літературі другої половини ХІХ ст. найяскравіше представлений побутово-просвітницький реалізм. Його видатні творці — Марко Вовчок, А. Свидницький, Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, І. Карпенко-Карий, М. Кропивницький, М. Старицький, Б. Грінченко, а також І. Франко й М. Коцюбинський у своїй ранній творчості. Представники цієї течії в основному досліджували родинні, виробничі, соціальні стосунки героїв, зосереджувалися на морально-етичній проблематиці. Показуючи вади суспільства, вони наголошували, що шлях до порятунку — це духовне вдосконалення, освіченість, культура, добропорядність. Яскравою ознакою течії є, зокрема, етнографізм — докладне змалювання національного колориту українського народу — побуту, звичаїв, обрядів і вірувань.

У 80-90-х роках ХІХ ст. частково простежується ще одна течія — революційний реалізм. Її представники заперечували еволюційний розвиток суспільства, духовне вдосконалення людини як необхідну передумову соціально-економічних, політичних змін. Натомість вони цілком підпорядковували свою творчість пропаганді значення економіки, провідної ролі пролетаріату в суспільстві, ідеї пролетарського інтернаціоналізму, насильницької збройної зміни суспільного ладу, фізичного знищення панівних верств. Послідовними революційними реалістами були П. Грабовський та М. Павлик, а також І. Франко, Леся Українка (у деяких ранніх творах).

Досить помітно утвердився в українській літературі натуралізм¹. Натуралісти намагалися через використання здобутків природничих наук пізнати й відтворити істинну, реальну картину буття. Твори натуралістів нагадували клінічні документи, історії спадкових хвороб, протоколи судової експертизи. Це були спроби перетворити художній твір на точну копію факту. Основним засобом у цьому стилі став опис. Як слушно зазначала Леся Українка, за правдою факту натуралісти не бачили художньої узагальненої правди й перебували під гіпнозом факту.

1 Натуралізм (від латин. *natura*) — природа.

Найвиразніші ознаки натуралізму:

- «знижене» трактування традиційних сюжетів;
- зумисна вульгарність стилю автора й мови героїв;
- непричетність, байдужість автора до зображуваної дійсності;
- потужний та гострий сатиричний струмінь;
- широка панорама сучасного життя в його технічних, побутових, професійних аспектах;
- підкреслення повної залежності характеру, вчинків героя від його генетичних коренів і фізіологічно-інстинктивних особливостей;
- розкриття найтемніших «фізіологічних» сторін людської душі.

Ознаки натуралістичного стилю помічаємо в романі Панаса Мирного «Повія», прозовому бориславському циклі І. Франка та ін.

Література.

1. <https://pidruchnyk.com.ua/392-ukrayinska-literatura-avramenko-paharenko-10-klas.html>

Відеопосилання.

1. https://www.youtube.com/watch?v=tKEDhJNeV_0
2. <https://www.youtube.com/watch?v=zMBz6KLw5LM>

Домашнє завдання.

1. С. 3-11 – конспект (опрацювання матеріалу підручника).